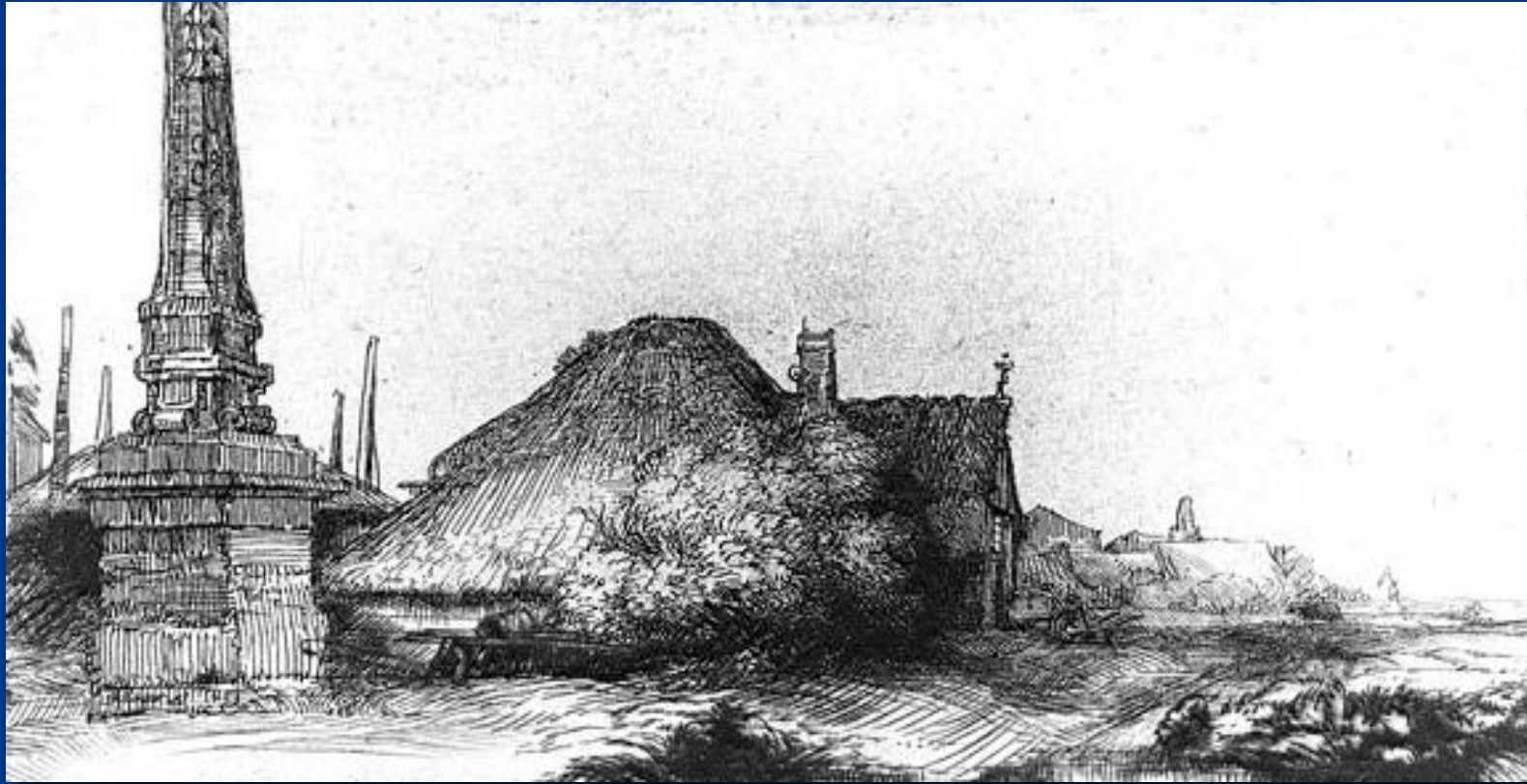

poerte ende vrihede van Amstelredamme

*over de stedelijke jurisdictie buiten de stadsmuren
en de invloed op het bestuur van het buitengebied*

Willaem, grave van Henegouwen, van Holland, van Zeelant, ende here van Vreselant, doen cont ende kenlike allen luden, dat wi bi onsen goeden luden van onsen rade ghegheven hebben ende gheven onser poerte van Aemstelredamme, voer ons ende voer onse nacomelinghe, alsulc recht ende alsulcke vrihede ewelike te dure, alse hij na bescreven staet. In den eersten, so sellen die pale van hoerre vrihede wesen. Op die oestside van der poerten, an Jans Witten hofstede. Op die noertside, an 't groete goetshuus lant. Op der westerside, an den uteren egghe van der lane, die leghet in Ysebrants lant van der Zijdwinde. Op die zuutside in den nesse tieghens der lane over also alst mitter graft begreven is. Ende in die haven te halven stroem toe in Tye ende voert stretchende in Tye langhes den dyke oestwaert vijftich roeden buten der wintmolen, die Haer Willaem van Outshoerne van onsen weggen maken dede.

‘Poerte ende Vrihede van Aemstelredamme’

Een moeilijk begrip – tot het aannemen van de Gemeentewet in 1851 – is de buiten de stadsmuren reikende jurisdictie van een stad, de zogenaamde stadsvrijheid. Dat is geen typisch Amsterdams fenomeen; iedere stad zal een vergelijkbare regeling gekend hebben en ook een stad als Londen had ‘liberties’. Hoe groot de ruimte rond de stad was, is niet vastgelegd. Het zullen enkele tientallen meters buiten de burgwallen geweest zijn en met de introductie van verder reikend wapentuig zullen ze steeds verruimd zijn tot misschien wel 100 meter.

In 1342 heeft graaf Willem IV in het kader van de verleende stadsrechten ook de stadsvrijheid bepaald, maar niemand die aan de hand van de overgeleverde tekst precies kan bepalen waar die grens getrokken was. Tot in den treure wordt de tekst herhaald: “...so sellen die pale van hoerre vrihede wesen...” (tekst integraal hiernaast nog eens afgedrukt). Dan volgen de namen van landbezitters aan die grens, maar niemand weet waar hun landerijen precies lagen. De meest precieze grens is nog die halverwege het IJ. Op pagina 7 wordt verslag gedaan van de poging, die archivaris Oldewelt in 1933 deed, de stadsvrijheid te reconstrueren.

Er zijn een aantal redenen waarom een stad enige zeggenschap over het directe buitengebied zou willen uitoefenen.

- **Militair** – Het was bijvoorbeeld ten dienste van de stadverdediging nodig dat er zich geen grote bouwsels en andere obstakels binnen het schootveld bevonden, waarachter een naderende vijand zich zou kunnen verschansen. Aan te nemen is dat dit het eerste belang van een stad was en dat is ook de verklaring voor het gedurende de 14^e, 15^e en 16^e eeuw steeds ruimer worden van de stadsvrijheid. Ook de strikte voorschriften voor de bebouwing van de Lastage na 1387 hadden een militaire reden. Er mocht niet opgehoogd worden, want dan kon de bodem eventueel zwaar geschut dragen en er mocht niet in steen gebouwd en niet met pannen gedekt worden teneinde snel de obstakels te kunnen ruimen, desnoods door de brand er in te steken. Bovendien mocht een zich steeds uitbreidende strook grond helemaal niet bebouwd worden.
- **Economisch** – Verder was er het economische motief, dat juist in vreedestijd weer van belang was. Buiten de muren konden alle producten verhandeld worden zonder stedelijke accijnzen af te dragen. Door dat direct buiten de poort toe te laten zou de

Graven van Holland

Hollandse Huis

1296-1299 Jan I van Holland (=zoon van Floris V, onder regentschap van Jan II van Avesnes)

Henegouwse Huis

1299-1304 Jan II van Avesnes

1304-1337 Willem III van Avesnes

1337-1345 Willem IV (die Amsterdam stadsrechten verleent)

1345-1354 Margaretha van Beieren, zuster van Willem IV

animo om binnen de stad te kopen volledig verdwenen zijn. Ter bescherming van de handelaren binnen de stad moest dus oneerlijke concurrentie voorkomen worden door een flinke barrière op te werpen. Daaruit is dan bij invoer van goederen tevens de inning van stedelijke accijnzen aan de stadspoorten ontstaan. Bij een poging goederen binnen te smokkelen werden hoge boeten in het vooruitzicht gesteld.

- **Juridisch** – In de ogen van een stadsbestuur was het grootste belang van een stadsvrijheid de rechtspleging. In de eeuw voor Amsterdam stadsrechten kreeg werd recht gesproken volgens een achterlijk middeleeuws systeem naar Fries recht. De plaatselijke schout met behulp van een *asige* en een uit de onmiddellijke omgeving gerekruteerde lekenjury regelden geschillen naar tevredenheid van slachtoffers, betrokkenen of omwonenden. Gebrek aan mankracht maakte de rechtspleging summier, wat in een drukbevolkte stad onhoudbaar zou zijn. De stadsrechten gaven het recht zelf justitie te plegen naar eigen inzichten of liever gezegd: naar schepenenrecht, met uitzondering van halszaken. Daar bleef de baljuw, de vertegenwoordiger van de landsheer, voor opdraaien. Amsterdam streefde naar emancipatie van haar schepenenrecht binnen haar gehele invloedssfeer, niet alleen tot zover de stadsvrijheid reikte, maar willekeurig waar en ten koste van het gerecht ter plaatse, waar de overtreding begaan werd. In het internationale recht wordt dit aangeduid met *jus de non evocando*. Als een Amsterdammer buiten de muren een overtreding beging moest hij volgens die zienswijze in Amsterdam berecht worden. Nog verder ging de gedachte dat, als een Amsterdammer buiten de muren aangerand werd, zijn belager binnen Amsterdam terecht diende te staan. Dit lukte Amsterdam niet binnen het stadsrecht van 1342 maar stap voor stap wel in de volgende eeuwen. Een stad kon – uit opvoedkundige motieven – niet net buiten de muren wandaden tolereren die binnen de stad bestraft werden. Ook kon men niet toestaan dat een overtreder zich direct buiten de muren vestigde om naar believen in de stad terug te keren om zijn praktijken voort te zetten. Zo'n persoon moest verbannen kunnen worden tot ver buiten de stad. Als dat niet hielp moest de schout het recht hebben zo'n persoon buiten de stad na te jagen, in de boeien te slaan en alsnog voor het stedelijk gerecht te brengen. Grensoverschrijdend optreden van de politie was tot ver in de twintigste eeuw een heet hangijzer, laat staan in de late middeleeuwen! Dit recht van stedelijke ambtenaren, die soms tot in het hart van buurgemeenten reikte, was natuurlijk een aantasting van de rechten van die bewuste gemeenten.

Graven van Holland

Beierse Huis

- 1354-1389 Willem V (die in 1358 krankzinnig verklaard wordt, waarna zijn broer Albrecht als regent optreedt)
- 1389-1404 Albrecht van Beieren
- 1404-1417 Willem VI
- 1417-1433 Jacoba van Beieren (die over deze opvolging in conflict komt met Jan van Beieren; bij de dood van Jan (1425) komt zijn titel in handen van Filips de Goede van Bourgondië die eveneens aanspraak maakt op de titel graaf van Holland; in het conflict met hem verliest Jacoba en moet de titel afstaan)

De Hollandse steden, waaronder Amsterdam, hadden het aan hun handelsbloei te danken, dat zij politieke macht kregen, waardoor zij zich in staatkundig opzicht konden laten gelden. Vier van deze steden waren toen nog groter dan Amsterdam: Dordrecht, Haarlem, Delft en Leiden. Dordrecht huldigde Filips de Goede (de eerste Bourgondiër na 80 jaar Beierse Huis), op voorwaarde dat het neutraal mocht blijven in de strijd, zodat het daar dus ook geen geld voor hoefde op te brengen. In de bede, die Filips vóór zijn vertrek uit Holland op 1 oktober 1426 werd toegestaan, stond Haarlem aangeslagen op 5000 schilden, Delft op 3800 of 4250 schilden (hertog en stad waren het er niet over eens), Leiden op 3500 en Amsterdam op 3000 schilden. Deze bedragen negeerden het feit dat genoemde steden op het vlak van geld- en goederenhandel toen al bij Amsterdam achterliepen. Slechts het onzijdige Dordrecht kon erop bogen, dat het evenals Amsterdam een belangrijke handelsstad was.

Amsterdam heeft dank zij de kapitalen waarover de stad beschikte, al sinds de veertiende eeuw politieke invloed weten uit te oefenen, ook buiten de landsgrenzen. Amsterdam had bijvoorbeeld in de oorlog die de Hanze in 1368 tegen Denemarken begon, een aanzienlijk deel van de oorlogslasten op zich genomen in ruil voor meer invloed op het reilen en zeilen van de Hanze. In 1398 hadden Amsterdamse leningen hertog Albrecht van Beieren in staat gesteld zijn krijgstoet tegen de Friezen te ondernemen en enkele jaren later verstrekte Amsterdam (en andere Hollandse steden) de graaf van Holland de middelen om het machtige huis van Arkel te onderwerpen. Voor de strijd tussen de Schieringers en Vetkopers (hegemonie van de stad Groningen over de Eemsmonding) schoot de stad een bedrag van 777 schilden en 12 cromstaerten voor. Tenslotte gaf Amsterdam haar geldelijke steun tijdens de successiestrijd tussen Jacoba van Beieren en de Bourgondiër Filips de Goede op het juiste moment aan de laatste. Kortom, Amsterdam aarzelde niet de beurs te openen, als dat nodig en/of profijtelijk was en had een gelukkige hand bij de keuze aan wie en wanneer.

Zegel van de Hanzestad Amsterdam

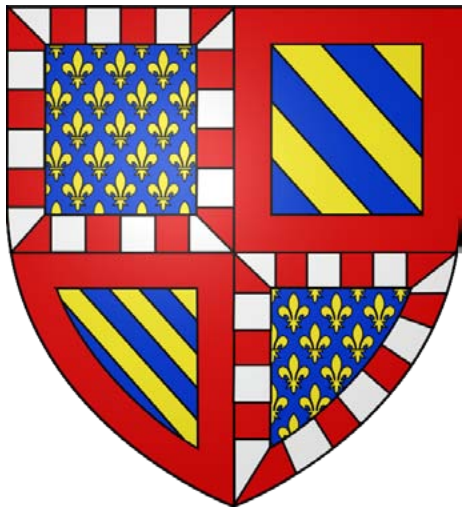
Wat de stadsvrijheid van Amsterdam bijzonder maakt zijn de gekochte verruimingen van de jurisdictie ten koste van de omringende ambachten en heerlijkheden, die de successievelijke landsheren in ruil voor grote sommen geld per charter aan de stad gunden.

De grenzen van de stadsvrijheid van Amsterdam lagen officieel nog steeds vast op die van

Graven van Holland

Bourgondische Huis

- 1433-1467 Filips de Goede
1467-1477 Karel de Stoute (die in feite al in 1465 de macht van zijn ziekelijke vader overnam)
1477-1482 Maria van Bourgondië (getrouwd met Maximiliaan van Oostenrijk)
1482-1494 Filips de Schone (onder regenschap van Maximiliaan; deze geeft het startsein voor modernisering van de verdediging van Amsterdam)
1494-1506 Filips de Schone zelf (huwde Johanna van Aragon die in 1504 koningin van Castilië werd en haar echtgenoot automatisch koning Filips I)

1342. Door de uitbreiding van de stadsvrijheid, als gevolg van het handvest van 1387, kon de stad eindelijk uitbreiden (zie hieronder). De stadsvrijheid werd echter niet opnieuw gedefinieerd, zodat hier en daar nog maar enkele meters van die vrijheid overbleven. Tegen dit formele gegeven in bleef de stad handelen alsof de vrijheid automatisch 100 gaarden rondom de laatst gegraven vestgracht lag. Dat bracht hen in conflict met de omringende ambachten en vooral de Brederodes als ambachtsheren van Nieuwer-Amstel werden zich fanatiek. Totdat in 1505 Filips de Schone de omringende ambachtsheren hardhandig te verstaan gaf dat de landsheer bij het verlenen van privileges geen inmenging wilde van zijn leenheren (zie pag. 13), bleef het onrustig rond de stadsvrijheid van Amsterdam.

Bij handvest van 7 januari 1387 vergunde Hertog Albrecht van Beyeren aan die van Amsterdam *“alsoo dat wij hen geven ende verloven omme dat het kennelijke noot is, dat si hoer vrijhede van hoerre stede meerren moghen ende uutsetten, streckende van hoerre ouder vrijhede (die van 1342), die si nu hebben tot hondert garden (376 m) toe, te goeder scepe, gaende al om der stede te water ende te lande”*. Tevens verkreeg de stad verlof, *“dat sy dit voorschreven ruym ten meesten oorbaar betimmeren mogen ende bewoonen”*.

Albrecht was een heerser die met harde hand probeerde op te treden in de toen hevige strijd tussen Hoeken en Kabeljauwen. Zijn vele oorlogen, veldslagen en belegeringen kostten hem handen vol geld en om daarin te voorzien was bij hem zo ongeveer alles te koop. Menige landstreek of dorp die er de dupe van werd was verontwaardigd dat de Hollandse steden met hun rijkdommen zich allerlei voorrechten kochten, waar de omwonenden dan willoos aan overgeleverd waren.

Het recht de stadsvrijheid te bebouwen was het sein voor Amsterdam de stad legitiem uit te breiden. Achtereenvolgens werden de Achterburgwallen gegraven en tussen 1425 en 1450 het Singel, de Kloveniersburgwal en de Geldersekafe. Steeds suggereerde de stad dat conform de tekst van het handvest van 1342 de stadsvrijheid mee oprekte tot 100 roeden buiten de nieuwe *uyterste grafte* maar dat in feite ten onrechte. Immers was de vrijheid middels erven en goederen van met name genoemde personen of locaties vastgesteld en die schoven niet mee op. Mogelijk wist men toen ook al niet meer precies waar die hadden gelegen?

Zwart op wit kreeg Amsterdam in 1409 een verruiming van de stadsvrijheid in noordelijke richting, toen graaf Willem VI aan die van Aemstelredamme, als dank voor het kwijtschelden

Graven van Holland

Habsburgse Huis

- 1506-1556 Karel V (oudste zoon Filips de Schone, in 1515 meerderjarig verklaard; in 1516 door de dood van grootvader Ferdinand van Aragon koning Carlos I van Spanje)
- 1556-1581 Filips II (koning van Spanje en de Bourgondische Nederlanden; de in 1568 in opstand gekomen Nederlanden zweren in 1581 de koning per 'Placcaert van Verlattinghe' af. Hierna treden de Staten van Holland in de positie van de landsheer.)

van de renten over een lening die aan graaf Albrecht was verstrekt¹. Willem verleende de stad enige gunsten, waaronder “*dat hoir vrihede merre sal wesen boven hoirre ouder vrihede die sy nu hebben*” (die van 1342) “*int Ye tot an der Voelwyck toe over; int Ye also lange*” (in oost-westelijke richting) “*streckende als hoir oude vrihede nu*” (die van ná 1387) “*strecktet te lande na der bescreven mate*”. Met andere woorden, de vrijheid in het IJ reikte na 1409 in de richting noord-zuid over de volle breedte van het IJ tot aan de Volewijk en strekte zich in de richting oost-west weer uit tussen twee lijnen, evenwijdig aan het Damrak getrokken, doch thans 100 roeden buiten de snijpunten van 1342.

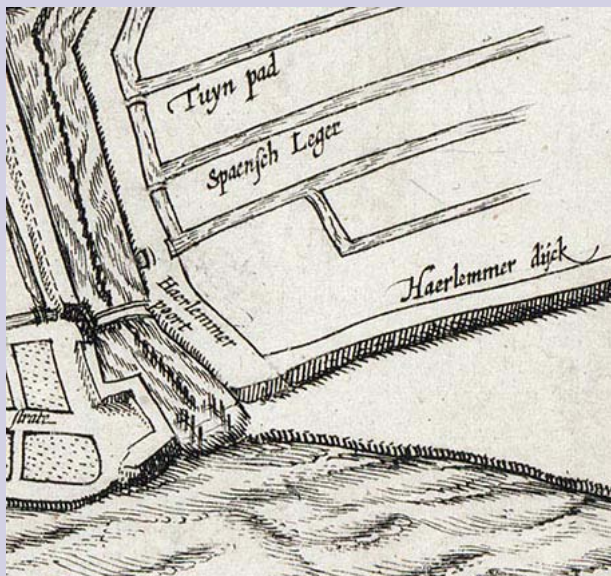
Op 30 augustus 1452 bepaalde Filips de Goede – na een verzoek daartoe van Amsterdam – dat er binnen een kwart mijl² van de stadsmuren geen wijn of bier getapt mocht worden zonder daarvoor de stedelijke accijnzen af te dragen. Uitgezonderd waren de beide kloosters net buiten de muren, die van de Regulieren en de Kartuziers, zij het dat alleen voor eigen directe consumptie mocht worden gekocht. Vermeldenswaard is nog dat Filips in dat zelfde jaar Amsterdam de eerste handelsstad van Nederland noemde.

In 1470 verbood het Gerecht van Amsterdam, deze keer met instemming van ambachtsheren van Nieuwer-Amstel en Sloten, de bier- en wijntap binnen de genoemde kwart mijl helemaal. Bovendien zouden poorters die wijn of bier buiten de poort gehaald hadden en in de stad brachten stevig beboet worden.

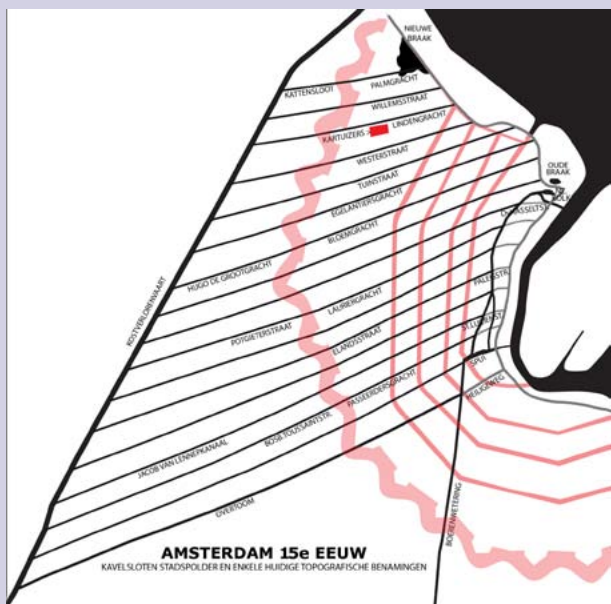
In 1494 verklaarde Filips de Schone alle privileges en handvesten ongeldig, maar in 1505 dwong geldnood hem (in ruil voor een flink voorschot op een toekomstige bede) de door zijn voorgangers aan Amsterdam verleende rechten opnieuw te bevestigen. Daarbij werd speciaal voor het tappen de marge buiten de muren vastgesteld op 300 roeden (1130m).

1 Op 9 juni 1402 leende graaf Albrecht van Aemstelredamme een som van 1500 gouden Vlaamse nobelen en beloofde daarvoor jaarlijks 10% rente te zullen betalen (150 nobelen). Als waarborg verpande hij verscheidene goederen, renten en pachten, o.a. de molen buiten de Bindwijker poort. J. Wagenaar, *Amsterdam I*, blz. 162; Dr. P. Scheltema, *Inventaris I*, blz. 34

2 Een Hollandse mijl stond gelijk aan ‘een uur gaans’ wat neerkomt op ongeveer 5½ km. Als het preciezer moest werden 20.000 Amsterdamse voeten aangehouden ofwel 5660 m.

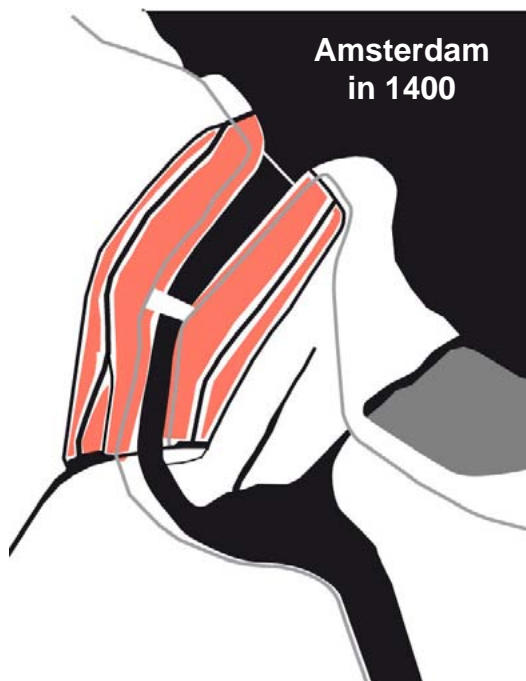
Die Lane heette de kade op de linker Amsteloever, die vandaag de Kalverstraat heet. Volgens Oldewelt ging *die Lane* over in de weg over de zuidelijke kade langs de ontginnings-sloot die de scheiding vormde tussen wat later de Binnendijkse Buitenvelderse polder en de Stads- en Godshuispolder zou worden en na het Mirakel van Amsterdam (1345) Heiligeweg ging heten. Dat was een zogenaamde zijdwende, waar er in de ontginning meer van waren*. Die idee wringt met het tegenwoordige rechtlijnige denken dat een dwarsstraat niet hetzelfde hoort te heten als de straat waar zij op uitkomt. Toch heeft Oldewelt waarschijnlijk gelijk! De kade op de linker Amsteloever ging in 1342 naar niemandsland; het Regulierenklooster was er nog niet en de vijf molens die we later afgebeeld zien kunnen er nog niet zijn geweest omdat windmolens nog niet tot hier doorgedrongen waren. Kortom, niets dan agrarisch land langs de Amstel. De latere Heiligeweg ging wèl ergens heen, namelijk naar alle grote steden in Hollands zuiderkwartier: Amsterveen, Sloten, Haarlem, Leiden en Den Haag. De Haarlemmermeer was toen nog niet half zo groot als het meer dat in 1849-'52 drooggemaakt werd. Van Sloten ging bovenlangs de weg naar Haarlem en onderlangs naar Leiden. Voldoende reden om *die Lane* toch als één weg (met een scherpe bocht) te zien.

Als in Amsterdam in een 14de-eeuwse akte over de *Zijdwinde* of *Zijdwijnsweer* gesproken wordt was dat de noordelijke afsluiting van de Amstellandse ontginning*. Dat is niet de zeewering tussen Amstel en Spaarne, de Spaarndammerdijk. De ervaring met onderhoud van de zeewering door meerdere partijen was slecht bevallen en in 1286 kwam dat in één hand, namelijk van het heemraadschap Rijnland. Het laatste weer dat niet op de zeewering uitkwam maar op een vestgracht rond de stad was het *Spaensche Leger*. Een pad daarop werd de huidige Anjeliersstraat en de noordelijke weersloot de Anjeliersgracht, de huidige Westerstraat. Er bestaan kaarten waarop deze weren vernoemd voorkomen, rond 1612 uitgegeven door o.a. Hondius en Braun & Hogenberg. Topografisch zijn ze echter van een miserabele kwaliteit met totaal verkeerde weergave van de loop van de weren t.o.v. het Singel en de zeewering. De weren maakten een hoek van $\pm 45^\circ$ met zowel de Haarlemmerdijk als het Singel. Het laatste weer van de ontginning dat niet op de zeewering uitkwam was echter duidelijk het *Spaensche Leger* en dat zal dus aan de noordzijde afgeschermd zijn door een zijdwende.

* Een zijdwende was een dijk of kade die twee delen van een ontginning scheidde die niet tegelijk ontgonnen werden. De zijdwende beschermde het ontgonnen deel tegen de nog ongecontroleerde "wildernis". Meestal was een zijdwende hoger en steviger dan de plaggenkaden langs de rest van de ontginningsloten. Een uitstekende ondergrond voor een weg dus! Zulke zijdwenden waren door de hele ontginning te vinden (Noordelijke en Zuidelijke Wandelweg, Kalfjeslaan) maar voor het Amsterdam van 1342 was er maar één belangrijk en die grensde aan de stad. Zie ook voetnoot 6 op pagina 10.

Boven: Deeluit de kaart van Montanus ±1610
Onder: De noordelijke ontginning rond 1400. In roze zijn de tot 1700 nog te graven grachten aangegeven.

De relatie met de waterschappen

Er waren opvallende uitzonderingen op die oppermacht van de stad Amsterdam. Als we de uitbreidingen aan de westzijde van de stad uitmeten komen we lang niet op 100 roeden. Dat zou volgens de letter van het handvest van 1387 tot de Herengracht mogelijk zijn geweest. De stad kreeg hier echter met het waterschap Nieuwer-Amstel³ te maken en dat was een ander-soortige macht dan zo maar een leenheer. De waterstaat was voor Amstelland van levensbelang en daarom ook niet zo maar om het gewin aan de kant te schuiven. Om het waterpeil van de ontginning af te schermen van het (hogere) stadswaterpeil, moest steeds op enige afstand van de vestgracht een ringsloot gegraven worden, waar de weersloten op uit kwamen. Op enkele plaatsen kon die ringsloot zijn water op de boezem lozen. Dat was o.a. een sluisje bij het Kar-tuizerklooster en verder kwam in 1413 de Kostverlorenwetering ter beschikking. Als de stad wilde uitbreiden moest er een nieuwe ringsloot gegraven worden en werden de weersloten in-gekort. Dat was een heikele en vooral kostbare operatie, waarbij de tegenpartij, het waterschap, zich bij voorbaat onwillig opstelde. Dat liet de uitbreiding steeds maar over enkele tientallen meters toe, waarbij de oude ringsloot de nieuwe stadsgracht mocht worden⁴. Eindelijk in 1425, na de uitleg tot het Singel werd wat meer ruimte genomen. Deze laatste ringsloot werd de basis voor de latere Herengracht, die ter plekke nog steeds niet tot echt riante bouwblokken leidde. De plattegrond van de middeleeuwse stad verraadt de onmacht van de stad om hier ruime stuk-ken stad toe te voegen. Overigens liepen de weersloten ten noorden van de Dam nooit door tot de Amstel, zoals die ten zuiden van de Dam. Toen de van het zuiden uit verlopende ontginning op dit punt aankwam was de Amstelkade al bewoond en hadden de eerste bewoners terpjes tegen de kade opgeworpen. Deze vroege bewoning kan de bocht in de straten tussen Nieuwen-dijk en Nieuwezijds Voorburgwal verklaren⁵.

Er werd door het heemraadschap nog een belemmering opgeworpen. Er mochten in de nieuwe grachten geen vaartuigen afgemeerd worden en er mocht zelfs niet gevaren worden!

-
- 3 Het Heemraadschap Nieuwer-Amstel werd pas op 31 december 1520 ingesteld door keizer Karel V, in 1525 gevolgd door de instelling van het Hoogheemraadschap Amstelland. Voor die datums werden deze gebieden bestuurd als waterschappen.
 - 4 Als u aan de oude zijde van de stad eveneens smalle uitbreidingen meent te ontdekken heeft dat niet met een heemraadschap te maken maar – uit zuinigheid – met de ingebruikneming van een bestaande waterloop in dit gebied. Dat geldt waarschijnlijk, tot en met de Kloveniersburgwal, voor alle grachten hier. Achtereenvolgens werd de Nonnensloot tot Oudezijds Achterburgwal en de Bredesloot tot Kloveniersburgwal vergraven.
 - 5 De paden tussen ringsloot en Amstelkade liepen niet in het verlengde van de paden langs de weersloten, maar bogen af tot bijna haaks op de kade.

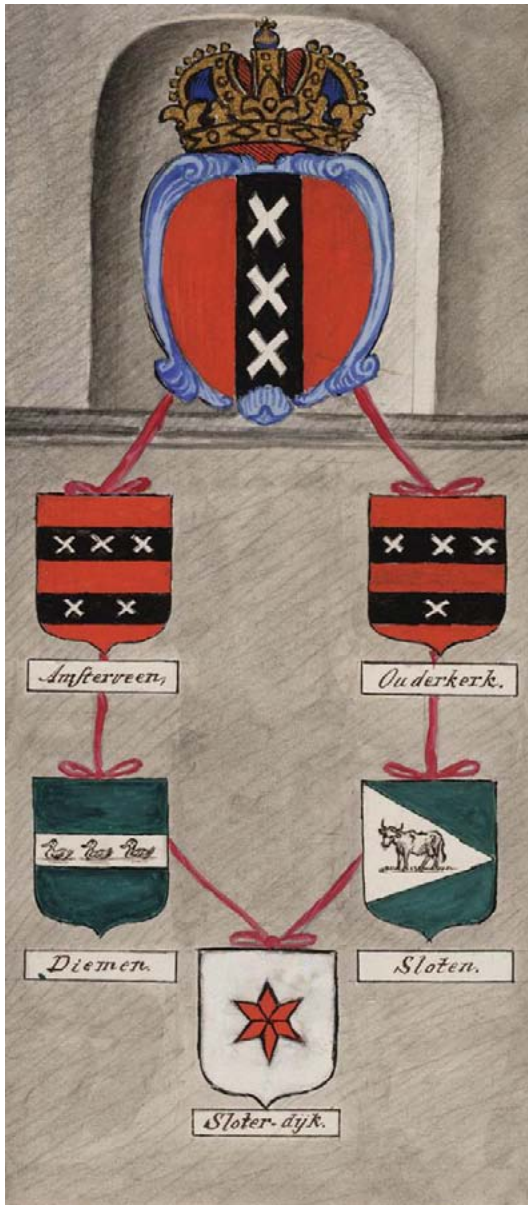
Wat deze historiserende tekening goed weergeeft is de dichte bebouwing langs de Heiligeweg, ook buiten de stad. In de veertiende eeuw kwam een pelgrimage op gang naar de Mirakelkapel in de Kalverstraat. Een belangrijke toewerweg vanuit de richting Amstelveen, Sloten, Leiden, en Haarlem voerde over deze weg. Dat trok veel nieuwe ondernemers en bewoners aan en het is niet vreemd dat het stadsbestuur daar enige grip op wilde hebben.

zuiden van de Heiligeweg) en zelfs een keer een halve eeuw (1613-1662, Vierde Uitleg ten zuiden van de Leidsegracht⁷).

Pas toen in 1529 Amsterdamse burgemeesters bij toerbeurt ambachtsheer van Nieuwer-Amstel werden kreeg de stad wat meer zeggenschap op het gebied van de waterstaat in de ontginningsgebieden. Die werden een eeuw daarna bijna allemaal als polders ingericht, alleen het deel ten noorden van de Bleekersloot (De Clercqstraat) bleef onbemalen. Een tweede, zo mogelijk nog groter obstakel vormde de kade die een veiligheidsdam vormde in de ontginning en daarna een zijdewende werd⁶. Daarop werd *die Lane* aangelegd die later tot *Heiligeweg* werd, toen na 1345 de pelgrimage naar de Heilige Stede op gang kwam. Toen de ontginning rond 1632 omgevormd werd tot polders bleef de dijk van groot belang als scheiding tussen twee polders. Zowel voor als na het polderen was de Heiligeweg voor het heemraadschap van zo'n groot belang dat elke stadsuitbreiding van het noorden uit hier even stokte, tot alles uitonderhandeld was en de voorzieningen getroffen waren. Dat was soms een paar jaar (1586-'87 tijdens de Tweede Uitleg), soms een kwart eeuw (1425-1450, Singel ten noorden en ten

6 Op een kaartje voorkomende op fol. 306 in het Cartularium van het Sint Luciënconvent, dat in 1557 werd samengesteld, is het Zijdwijnsweer aangegeven, grenzende: in het Westen aan de Kostverlorenwetering, gegraven of verbreed in 1413; in het Zuiden langs de Noordzijde van de Heiligeweg en in het Oosten langs de Singel. Transportakten van 1432, 1439, 1441 en 1448 spreken van "een kae legghende opter Weteringe geheeten Verlooren kost streckende alsoe verre als Zijdwijnsweer begrepen heeft" (1432); van land "in Zijdensweer gheleghen, biden Heyligen wech" (1439); van land "int Zijdwijnsweer van der stedegrift (Singel) westwairt" (1441) en van 14 maden lands "gheleghen in Zijdwijnsweer after den baghijnhove" (1448). In 1495 werd dit Zijdwijnsweer in een akte ook met *Bobellant* aangeduid.

7 Bij deze lange pauze speelden meer factoren mee dan alleen de waterstaat, namelijk de stagnerende verkoop van de grondstukken in de Derde Uitleg.

De wapens van de omringende ambachten. Zo innig verknoopt met de dominante stad, als op deze tekening voorgesteld, waren ze echt niet.

Amsterdam wist zijn invloed op de waterstaatszaken in het achterland door de eeuwen heen steeds uit te breiden. Ik heb ooit de Amstelmonding het afvoerputje van Amstelland genoemd en in die zin kreeg de stad ook regelmatig een watertoevloed te verwerken waar ze conform de keuren geen ‘nee’ tegen mocht zeggen.

In 1459 verordonneerde Filips de Goede dat het college van schout en de zeven schepenen van Nieuwer-Amstel, dat de IJ-dijk ten westen van Amsterdam moest schouwen en keuren aangevuld zou worden met een burgemeester en een oud-schepenen van Amsterdam en de prior van het Kartuizerklooster. De hadden er klaarblijkelijk een potje van gemaakt en extra toezicht zou verbetering moeten brengen.

In 1486 werden Amsterdamse ambtenaren ook ingezet om wantoestanden bij schouwen en keuren uit te bannen in de hele Binnendijkse Buitenvelderse polder tot het Grote Loopveld aan toe. Het Grote Loopveld (Ouderkerkerlaan) werd geheel opnieuw opgemeten omdat er bij een voorgaande verstoeling ernstige ongeregelheden hadden plaatsgevonden. Op 20 december van dat jaar wordt de nieuwe verstoeling gepresenteerd, zonder daarbij zelfs ook maar de ambachtsheer (Van Borsselen) te hebben geraadpleegd. In 1496 gebeurde hetzelfde voor het Kleine Loopveld (Kalfjeslaan).

In 1489 geeft Maximiliaan van Oostenrijk het baljuwschap van Amstelland in handen van een door Amsterdam te benoemen baljuw. In 1495 werd dit uitgebreid met het baljuwschap over Waterland en de Zeevang. In 1515 werd dit door Karel V weer teruggedraaid, maar in de voorgaande jaren had Amsterdam een flink stempel weten te drukken op de organisatie van de waterschappen. Bovendien was de keizer zeer secuur met waterstaatszaken en danken we aan hem de instelling van een aantal hoogheemraadschappen.

Nieuwer-Amstel kon de voordelen van een strak beleid ook wel inzien. Toen de ambachtsheerlijkheid Nieuwer-Amstel in 1507 in handen van de Brederodes kwam begon Walraven meteen met een strikter beleid.

In 1520 was heel Amstelland blij met de bemoeienissen van Amsterdam in een vete met Woerden en het Nedersticht. Wanhopige boeren daar hadden dijken en dammen naar de Amstellandse boezem doorgestoken om verlost te worden van hun wateroverlast. Dat Amstelland daar nu mee in de maag zat vonden ze minder belangrijk. Amsterdam belegde een vergadering waar Jan Benningh aangesteld werd om orde op zaken te stellen. Deze had goede contacten met het Hof van Holland en hij trad doortastend op door diverse verantwoordelijken voor het gerecht

Reinoud III van Brederode (1492-1556), zoon van Walraven II van Brederode en Margaretha van Kloetinge van Borselen.

Walraven II van Brederode was getrouwd met Margaretha van Kloetinge van Borselen. Deze echtgenote was tevens enig erfgenaam van Wolfert VI van Borselen, die ambachtsheer van Nieuwer-Amstel en Amstelveen was. In 1487 nam Margaretha de titel over, maar Walraven nam de honneurs waar. Na haar overlijden in 1507 kwam de titel aan haar zoon Reinoud III van Brederode. Deze Reinoud bracht het tevens tot ambachtsheer van Sloten, Sloterdijk en Oudorp. Al deze ambachten verkocht hij in 1529 aan de stad Amsterdam.

te brengen, waarbij hij zonder uitzondering voor Amstelland gunstige vonnissen aan overhield. Gevolg was de instelling van het Hoogheemraadschap Amstelland bij octrooi van 31 december 1520. Nu beschikte het gebied over macht die de zeggenschap van ambachtsheren overtrof. In 1524 kon Benningh berichten dat alle nodige voorzieningen getroffen waren om herhaling te voorkomen en dat hoge boeten in het vooruitzicht gesteld waren bij overtreding.

Amsterdam had diverse malen geprobeerd de zeggenschap in de ambachtsheerlijkheid Nieuwer-Amstel in handen te krijgen. Zeggenschap over de waterhuishouding was nog belangrijker dan toezicht te mogen houden. Het ambacht was in 1399 door Albrecht van Beieren als een heerlijkheid in particuliere handen uitgegeven. De eerste pogingen ontmoetten alleen maar afwijzing. Na het overlijden van Margaretha van Borselen in 1507 ging de titel van ambachtsheer over op haar zoon Reinoud, onder voogdij van zijn vader Walraven van Brederode⁸. Walraven was niet van zins zaken te doen met Amsterdam, omdat hij nog een ander appeltje met haar te schillen had. Hij spande een proces aan tegen de stad wegens het schenden van het rechtsgebied van de ambachtsheerlijkheid Nieuwer-Amstel, door het te bebouwen en als stadsgebied te beschouwen. Walraven wist kennelijk nog wel dat de stad maar zeggenschap had tot het Spui en dat daarbuiten Nieuwer-Amstel begon, de beperkte rechten van een stadsvrijheid van 100 roeden daargelaten. De details wil ik u besparen, maar het proces sleepte zich jaren voort. Alle pogingen de ambachtsheerlijkheid te kopen, onder het vooruitzicht van steeds hogere bedragen, strandden op onwil. Tot 15 juni 1529! In de nacht ervoor had Reinoud van Brederode, de opvolger van Walraven, zich bereid verklaard te verkopen. De onderhandelaars lieten er geen gras over groeien, trommelden een paar schrijvers op en stelden een contract op. Met dit origineel ging de volgende dag een delegatie van het Amsterdamse stadsbestuur naar Den Haag om het contract te laten bezegelen en te activeren. Waarschijnlijk was de lezing van Brederode dat hij eerst dronken gevoerd was voor hij tot de verkoop verleid werd juist. Deze ommezwaai had niemand verwacht. Dat hij een schuld opgebouwd had bij het dobbelen is een kleurrijk verhaal dat nooit bevestigd is, maar net zo min onmogelijk. Met de verkoop, waar overigens ook de ambachten Sloten, Sloterdijk en Osdorp onder vielen, kwam er ook een einde aan het proces, zonder uitspraak. De verkoop werd in 1535 door keizer Karel V goedgekeurd. Brederode had

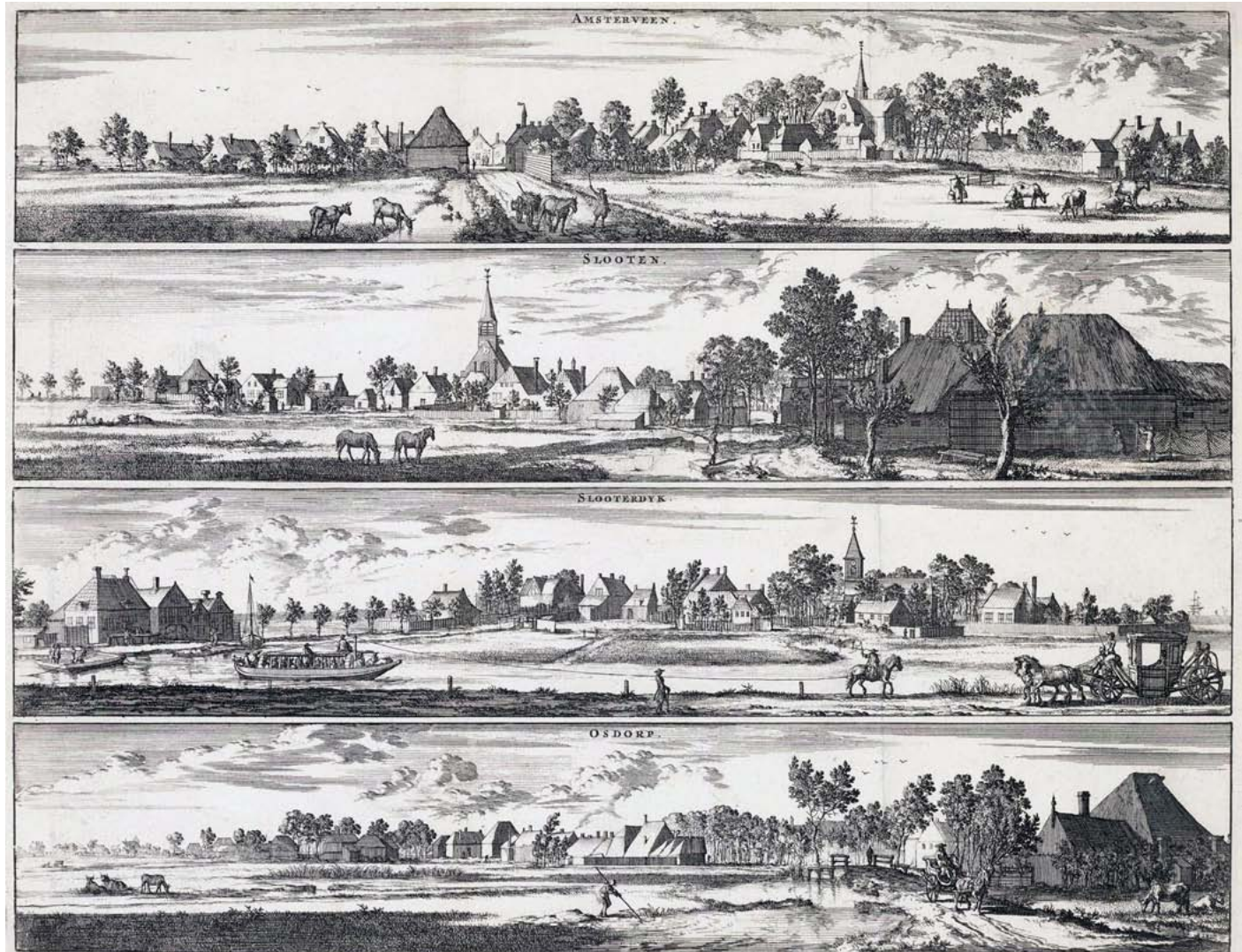
⁸ Zo vanzelfsprekend was dit niet. Een ambacht werd alleen aan een sterfelijk persoon uitgegeven en kwam bij overlijden automatisch terug aan de landsheer. Ook overerving was niet vanzelfsprekend; er moest dan opnieuw aan de landsheer een 'heergewade' betaald worden. Verkopen mocht wel, maar ook dan was de nieuwe ambachtsheer de heergewade schuldig.

De vier belangrijkste dorpen in de vier ambachten die Amsterdam vanaf 1529 beheerde: Amstelveen, Sloten, Sloterdijk en Osdorp.

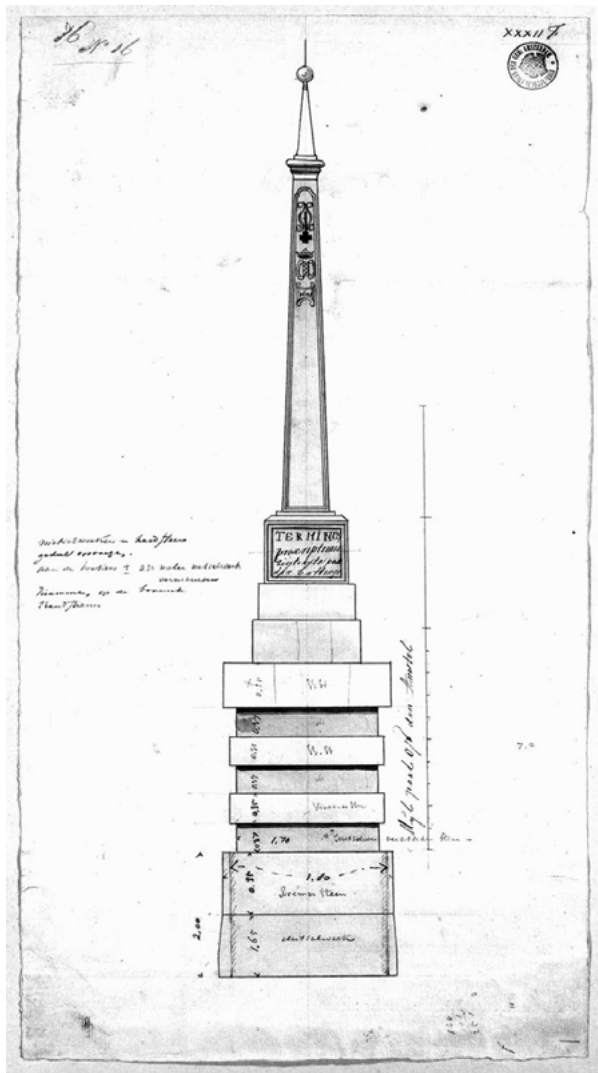
Deze prent werd in 1693 afgedrukt in de stadsbeschrijving van Commelin.

Amsterdam hield niet alleen toezicht op de waterstaatszaken in deze gebieden, maar was ook verantwoordelijk voor de infrastructuur. Geschouwd werd door schout en schepenen met na-schouw door de dijkgraaf.

Op de afbeelding van Sloterdijk staat de in 1632 geopende trekvaart naar Haarlem afgebeeld, met bijbehorend jaagpad en een verkeersweg met koets ernaast. De trekvaart op Haarlem was vanzelfsprekend voornamelijk in het stadsbelang aangelegd. Het dorp Sloterdijk lag na die aanleg zelfs bepaald geïsoleerd van de rest van het ambacht, ingeklemd door trekvaart en Spaarndammerdijk.

een clause op laten nemen dat hij alleen aan een sterfelijk persoon zou verkopen en niet aan een rechtspersoon als een stadsbestuur. In geval van overlijden zou het ambacht automatisch terugvallen aan Brederode. Amsterdam kreeg het bij Karel V echter voor elkaar dat die sterfelijke persoon een willekeurige burgemeester van Amsterdam zou zijn, die zijn functie overmocht dragen aan een volgende burgemeester als hij aftrad.

Bouwtekening voor een nieuwe banpaal aan de Amsteldijk. Rond 1640 werden alle banpalen vernieuwd om beter de status ervan uit te dragen.

Ban- en vangrecht

In 1342 was Amsterdam al door graaf Willem IV als onderdeel van de stadsrechten het ban- en vangrecht buiten de stadswallen toegekend. Dat recht zal tot de stadsvrijheid beperkt zijn gebleven, maar rekte met het uitbreiden daarvan mee op. De landsheer riep problemen over zichzelf af, door de overlapping van dit recht en de heerlijke rechten die bij een heerlijkheid hoorden. De dagelijkse problemen, die deze regeling met zich meebracht, kwam op de stad te rusten, zolang de omringende heerlijkheden en ambacht nog bestuurd werden door onmiddellijke vertrouwelingen van de landsheer. Pas de Bourgondische landsheren hadden voldoende afstand tot de landadel, dat de stad als gelijkwaardige partij behandeld werd.

Eind vijftiende eeuw werd het ban- en vangrecht in een klap uitgebreid tot ruim vier kilometer (1100 roeden, de standaard 100 van de vrijheid plus nog eens extra 1000 roeden) rondom de stad Amsterdam, daartoe in 1489 door Maximiliaan van Oostenrijk gerechtigd. Dat heeft veel kwaad bloed gezet bij de buurgemeenten, vooral bij Nieuwer-Amstel, dat per slot de langste grens met de stad kende. Toen Amsterdam op 1100 roeden buiten de stad limietpalen liet plaatsen ter markering van de stedelijke jurisdictie bestreed Walraven van Brederode, de ambachtsheer van Nieuwer-Amstel, dat tot voor de Staten van Holland. Het was zijns inziens ondenkbaar dat een stad jurisdictie had in een gebied waar hijzelf al jurisdictie uitoefende. In 1505 werd Brederodes opvolger Reinoud door Maximiliaans opvolger Filips de Schone via het handvest van 8 december 1505 in het ongelijk gesteld. Niet Brederode of Amsterdam hadden jurisdictie in het gewraakte gebied, maar alleen de landsheer. Deze delegerde die jurisdictie naar believen!

“Hebben. . . gheconfirmeert ende confirmeren uyt onse sonderlinghe gratie mitsdesen die Privilegie roerende die voorsz. Ballingen hen gheaccordeert bij onsen voorsz. Heere ende Vader inden manieren voorsz. Gemerckt dat binnen die duysent Roeden voornoemt niemant hooghe Heerlickheit en heeft dan wy”. En ten andere: “Wel verstaende dat d’Executie van den Overtreders sal ghedaen worden bij den Schout van Amsterdamme onsen Dienaer ende anders niemant”.

Alle weerstand ten spijt breidde het ban- en vangrecht zich verder uit. In 1544 gunde Karel V de stad per privilege een uitbreiding tot 7½ km rond de stad. De nieuwe banpalen werden ware monumenten, een stevig voetstuk met een soort obelisk erop. In de zeventiende eeuw stonden er zes van die palen langs uitvalswegen: één aan de Amsteldijk en één aan de Amstelveenseweg (Veendijk), beiden iets ten zuiden van de Kalfjeslaan (Klein Loopveld), één aan de

Op een kaart van Noord-Holland, die de situatie van 1575 weergeeft, staan de zes banpalen aangegeven, zoals ze na 1544 ingevolge het privilege van keizer Karel V op 7½km rond de stad opgesteld mochten worden.

Spaarndammerdijk in de Spieringhorner Buitenpolder, één aan de Sloterweg bij het begin van het dorp Sloten, één binnen de Diemer Zeedijk ten westen van de Diemerdammersluis en één aan een landweg tussen het buurtschap Kadoelen en het dorp Landsmeer. Op het kaartje op pag.?? staan ze nog eens aangegeven. Er zijn er nog een paar overgebleven, namelijk die in Sloten, die aan de Amsteldijk en die van de Spaarndammerdijk. De laatste lag in onderdelen verspreid in opslag en kon niet meer op zijn oorspronkelijke plaats terugkomen omdat hier nu het Westelijk Havengebied is en er een bedrijfshal staat, dus staat hij ergens in de buurt opgesteld.

Deze uitwassen werden door de Opstand tegen de koning van Spanje en door de deelname van Amsterdam daaraan uitgebannen. Na de afzwering van de koning in 1581 traden de Staten van Holland nu in de positie van de landsheer en door als arbiter op te treden kreeg Amsterdam in het vervolg minder vaak zijn zin. Ook toen was er nog regelmatig sprake van scheefgroei, die veroorzaakt werd door de enorme economische overmacht van de stad, door de stevige greep op de binnen- en buitenlandse politiek en doordat ze het leeuwendeel van de financiering der Opstand opracht. Het eigenmachtig optreden van de stad op basis van moedwillig verkeerd interpreteren van octrooien bleef veel kwaad bloed zetten. Het octrooi van 1609 voor de stadsuitbreiding, die de Derde en Vierde Uitleg omvatten, stelde de jurisdictie en het ban- en vangrecht voor de laatste maal vast en wel op 100 roeden. Dat neemt niet weg dat rond 1640 alle banpalen nog eens

De banpaal aan Amstelveenseweg staat er nog steeds en is inmiddels tot monument verheven.

opnieuw vervaardigd en geplaatst werden. De negentiende-eeuwse annexaties, zoals stadsuitbreidingen gingen heten, vielen onder de regie van de landsregering in Den Haag en werden per wet geregeld. Daar had Nieuwer-Amstel medezeggenschap in en die gebruikte het ook. Het verzet werd met name gevoed door grote aantallen Amsterdammers die de stad in de voorgaande jaren de rug toegekeerd en zich in Nieuwer-Amstel gevestigd hadden. Ook speelden de in Amsterdam aanmerkelijk hogere gemeentelijke belastingen een rol. Andere buurgemeenten waren in het algemeen minder afkerig van annexatie, omdat men verwachtte daardoor een sprong vooruit te maken in de voorzieningen en veiligheid. Vooral de aanleg en het onderhoud van bijvoorbeeld infrastructuur zou randgemeenten betere toegang tot beter betaalde banen in de stad verschaffen. De in 1921 geannexeerde Waterlandse dorpen Durgerdam, Ransdorp, Holysloot en Zunderdorp hoopten na de watersnood van 1916 op betere bescherming en verzochten Amsterdam dringend geannexeerd te mogen worden. De gemeente Sloten liet, eveneens in 1921, de annexatie schijnbaar gelaten over zich komen en werd nagenoeg volledig opgeslokt.

Theo Bakker's Domein

Op deze site vindt u makkelijk leesbare maar toch informatieve verhalen over de ontstaansgeschiedenis van Amsterdam. Ze zijn onderverdeeld in rubrieken als Middeleeuwen, godsdiensten, nijverheid en handel, transport, openbaar vervoer, haven, watermanagement, stadsuitleg, annexaties, verkeersdoorbraken, chroniquers en allerlei andere zaken.

Klik hier voor een overzicht van alle PDF's op deze site

